

KARSAI LÁSZLÓ

Cigánykérdés Magyarországon 1944-1945

Magyarországon 1943-ig a „cigánykérdés” körülbelül olyan fontos kérdés volt, mint az Amerikai Egyesült Államokban napjainkban az „indiánkérdés”.¹ De míg a 17-19. században az USA-ban módszeresen üldözték, irtották, rezervátumokba szorították az őslakosságot, Magyarországon 1944 előtt faji alapon megszervezett, tudatos cigányüldözésről nem beszélhetünk.

A Holocaust korszakáig Magyarországon sem a legszélesebb értelemben vett közvélemény, sem a hatóságok nemigen törődtek a cigányokkal. Az „úri középosztály” mindennapi életéhez hozzátartoztak a cigánymuzsikások. A falvakban, kisvárosokban a teknővájó, drótos, vályogvető cigányok hasznos funkciókat láttak el. A nagy nyári, őszi mezőgazdasági munkák idején a földeken, szőlőkben nagy számban dolgoztak cigány napszámosok. A magyar népmesék, szólások és mondások cigányai kedves lóköltők, szószátyár, dicsekvő alakok. A humoros, öniróniától sem mentes cigányok Jókai, Gárdonyi regényeiben sűrűn szerepelnek, gyönyörű cigánylányok és tüzes léptű, villogó szemű cigány férfiak társaságában. Eötvös regényében Peti cigányt egyenesen a haza leghasznosabb polgárának nevezi, ki téglát vet, lakatot javít, lakodalomban muzsikál, ha kell, sírt ás, sőt egyszer ifjúságában még hóhérként is szolgálta a „közállományt”.²

1944 előtt a magyarországi politikai vitákban a „cigánykérdés”, mint fontos probléma föl sem vetődött. Németh László nevetséges falukutató drámahősei is csak végső elkieseredésükben „találják ki”, hogy ha Kesziben (Somogy vármegye) nem pusztul a magyar, nincs német veszedelem, akkor jó lesz „pótszernek” a „cigányveszedelem”.³ Ha a cigányokra egyáltalán fölfigyeltek ebben a korszakban, homályos indiai árja eredetmítoszuk még védte is őket. A korszak cigány tárgyú publicisztikájában visszatérő panasz, hogy a közvélemény egyszerűen nem törődik a cigány kérdéssel. Így fogalmaz például az egyik cigányszakértő csendőrtiszt: „A cigánykérdést eddigelé tizedrangú feladatnak tekintették és ha mégis szóba jött, kézzel legyintettek: ráérünk még. Meg kell érteni, hogy a cigánykérdés megoldása nemcsak anyagi áldozatot követel, mely tulajdonképpen jövedelemhajtó befektetést jelent, mert a cigányügy rendezésével békés, dolgos adófizetőket nevelünk a magyar hazának, másrészt olyan szolgálatot teszünk a cigányok asszimilálásával a civilizációnak, mely bizonyára a külföld előtt is elismerésre fog találni, erkölcsi haszonnal is jár.”⁴ Jellemző, hogy míg a „zsidó” fogalmát már 1939-ben pontosan definiálta a magyar parlament (1939: IV. tc.), arra még kísérletet sem tettek a törvényhozók, hogy a „cigánysághoz” tartozás kritériumait meghatározzák. Ez a tény azután 1944-ben igen tág teret biztosított a cigány tárgyú rendeletek helyi alkalmazóinak (alispánok, szolgabírák, csendőrpáncsnokok). A cigánykérdést ebben a korszakban döntően nem faji, hanem társadalmi problémának tekintették.

A cigányokat megregulálni óhajtó hatóságok szempontjából az alapvető problémát az jelentette, hogy a cigányok meglehetősen könnyen jutottak keresztlevelekhez, születési anyakönyvi kivonatokhoz. Kihhasználva a megtért bárányoknak ősidők óta kijáró jóindulatot, ha már nagyon sokat zaklatták őket a csendőrök, egyszerűen felkerestek egy olyan papot, aki hajlandó volt számukra keresztlevelet kiállítani. Fiatal cigány férfiak és leányok gyakran álltak pap elé azzal a kívánsággal, hogy ők bizony megunták a vándoréletet, szeretnének szabályosan, törvényesen összeházasodni. A naiv vagy csak egyszerűen jóindulatú lelki atya ebbe természetesen örömmel beleegyezett, és ha kiderült, hogy a házasulandóknak

nincsenek szabályos okmányaik, bemondás alapján minden olyan okmányt kiállított, amely módjában állt. Az iratokhoz, keresztlevelekhez jutást egyes vidékeken az a népi hiedelem is megkönnyítette, amely a „cigánykomaságot” szerencsét hozónak vélte.⁵

A magyar hatóságok, ha egyáltalán fölfigyeltek a cigány problémára, szinte kizárólag a kóbor cigányokkal foglalkoztak. A kóbor cigányok sem egészségügyi, sem más szempontból nem jelentettek komoly problémát sem a helyi hatóságoknak, sem a csendőröknek. 1932-ben egy cigányügyekben szakértőnek számító csendőrtiszt le is szögezte: „Ma már a cigánynál nagyobb ellenségei is vannak a közbiztonságnak, de azért a kóborcigányt még mindig nem szabad veszélytelennek tekinteni és elhanyagolni.”⁶

A 257.000/1928-as BM rendelet óvatos és igen tágan értelmezhető formában ugyan, de előírta a rendszeres cigányrazziák tartását. Az 1944-ig megtartott cigányrazziák hatékonyságának egyik fő akadályát az illetékes hatóságok pénzügyi erőforrásainak szűkös volta képezte. Ha ugyanis komolyan vették volna a razziát és sok kóbor cigányt fogtak volna el, a tolonckísérések összege tetemes summát tett volna ki. Az 1930-as évek végétől kezdve Magyarországon évente kétszer, általában májusban és októberben tartottak cigányrazziákat. A razziák időpontjának megállapítását a belügyminiszter az alispánokra bízta, akik ebben az ügyben óvakodtak attól, hogy akár a szomszédos vármegyék alispánjaival is egyeztessék a razzia időpontját. Nagyon valószínű, hogy a razziák időpontját az amúgy sem túl lelkes tisztviselők, csendőrök „megsúgták” a megbízható cigányoknak, nehogy az istenért kóbor cigány akadjon a razziázók útjába, mert akkor azt el kell fogni, igazoltatni, bekísérni, adatait rögzíteni, jelentést írni, ingóságairól, állatairól leltárt felvenni, a végén pedig illetőségi helyére toloncolni az előzőleg esetleg fertőtlenített, szőrzetétől, hajától megfosztott cigányt.

1944. március 19-e után sem változott meg egyik napról a másikra a magyarországi cigányok helyzete. 1944 tavaszán-nyarán a hatóságok és a közvélemény minden figyelmét (a frontról érkező hírek mellett) a zsidó kérdés „végső megoldása” kötötte le. A korabeli vidéki sajtó híradásai és a rendelkezésünkre álló levéltári anyag alapján biztosan állíthatjuk, hogy a cigányokat azokról a területekről, ahonnan egyáltalán elvitték, csak hosszú hónapokkal a zsidók deportálása után távolították el. A zsidódeportálás után a BM és a HM illetékesei elkezdtek azon gondolkodni, hogy a zsidó katonai munkaszázadok mintájára külön cigány katonai munkaszázadokat állítsanak föl. (Ezeknek a cigány katonai munkaszázadoknak a történetét kandidátusi disszertációm 6. fejezetében dolgoztam föl. A Hadtörténelmi Közlemények 1991/2. számában teszi közzé ennek szövegét.)

1944 szeptemberében a magyarországi cigányok döntő többsége számára az élet mit sem változott. A letelepedett, állandó bejelentett lakással és foglalkozással bíró cigánycsaládokat nem háborgatták a rendőrök, csendőrök. Fiaik mint honvédek együtt szolgáltak a magyar bakákkal, otthon maradt családtagjaik rendben megkapták a hadisegélyeket. Az országban mindössze két helyen, Sopron vármegyében és a sátoraljaújhelyi főszołgabírószág körzetében írták össze a cigányokat. Igaz, volt olyan vármegye is, ahol már hosszú évek óta vezettek nyilvántartást róluk.⁷

1944 őszén az országban több helyen a cigány katonai munkásszázadok felállítását követően az előírt évi II. sz. cigányrazziát is megtartották. A Somogy megyei október 4-én minden eredmény nélkül zárult.⁸ Pest megyében 1944. október 5-én ugyancsak eredmény nélkül tartották meg a razziát. A kalocsai lovasórs például azt jelentette, hogy 15 cigányt igazoltattak ugyan, de kóborcigányt egyet sem találtak.⁹

1944. október 15. előtt (ez a megmaradt, bár nem győzzük ismétetni, igen hiányos iratanyagból is bizonyosságai megállapítható) Magyarországon semmiféle olyan rendelet, bizalmas BM vagy HM utasítás nem született, amely valamennyi magyarországi cigány faji alapon történő megkülönböztetését, internálását, cigány gettóba zárását vagy éppenséggel az országból való deportálásukat írta volna elő. A rendelkezésünkre álló iratanyagban egyetlen olyan dokumentum sem található, amely felelős német hatóságoktól származna és foglalkozna a cigányokkal.

1944. október 15. utáni napokban, hetekben sem adtak ki a nyilas hatóságok általános rendelkezést az egész, még uralmuk alatt álló, de napról napra zsugorodó országrészen élő cigányokkal kapcsolatban. Ennek egyik okát a nyilasok szemszögéből nézve egyre reménytelenebbé váló hadihelyzeten kívül abban is megtalálhatjuk, hogy a magyarországi nyilasok egy évtizedes működésük alatt soha nem is törődtek a cigányokkal. Szálasi „csak” zsidómentessé kívánta tenni Magyarországot, de „országépítő programjában” 1935 tavaszán például elismerte a Magyarországon „zárt egységben élő nemzetek önkormányzati jogát”. Szálasi a nagymagyarországi birodalmi gondolat büvkörében élt, de nem volt szélsőséges, sovíniszta, nem törekedett az itt élő népek, nemzetek erőszakos asszimilációjára. Szálasi a magyarság vezető szerepét kívánta biztosítani a Kárpát-medencében és a hungarizmusét a nemzetiszocialista Európában.¹⁰

A korabeli nyilas broszúrák, röplapok, sajtótermékek szinte soha nem említik a cigányokat, ami jól mutatja, hogy még a nyilasok szemében sem volt ez fontos, lényeges, megoldandó probléma.

Az első olyan rendelkezést, amely kivétel nélkül minden cigányra vonatkozott, a déli hadműveleti terület kormánybiztosa 1944. október 16-án adta ki. Ennek szövege szó szerint a következő:

„A m. kir. pécsi IV. csendőrkerületi parancsnokság átirata szerint a munkaszolgálatra behívott, valamint egyes kir. ügyészségek által munkára kiadott cigányok közül megszöktek, s ezek, valamint visszamaradt családtagjaik a közbiztonságra fokozottabb mérvben veszélyessé váltak, továbbá a cigányok az utóbbi időben sorozatos betöréses lopásokat követtek el, sőt egyesek fegyverrel felszerelt bandákba is verődtek és magatartásukkal oly látszatot kelthetnek, hogy partizánokhoz tartoznak ezért a vagyon- és személybiztonság érdekében az 1.500/1944. M.E. sz. rendelet 7. §-ának (4) bekezdése alapján a déli hadműveleti területre vonatkozóan az alábbiakat rendelem el:

1. A cigányok állandó tartózkodási helyüket nem hagyhatják el. 2. A községi előljáróságok (: polgármesterek :) ezen rendelkezésemet a cigányok előtt tegyék közhírré. 3. A községi előljáróság (: polgármesterek :) cigányok részére állandó tartózkodási helyük elhagyására, ha a nála előterjesztett ily irányú kérelem teljesítését feltétlenül szükségesnek és indokoltnak találja, egyes esetekben kivételesen engedélyt adhat. Az engedélyben fel kell tüntetni, hogy annak tulajdonosa mikor, honnan és hova jogosult menni, használat után az igazolványt a kiállító községi előljáróságnak (: polgármesternek :) vissza kell szolgáltatni – amennyiben a cigány új lakhelyre költözne, azt az új lakhely szerinti községi előljáróság (: polgármester :) vonja be és küldje vissza a kiállító előljáróságnak vagy polgármesternek.

4. Minden cigány, aki állandó tartózkodási helyét a községi előljáróság (: polgármester :) engedélye nélkül elhagyja, kihágást követ el és az 1.500/1944. M.E. sz. rendelet 8. §-ának (1) bekezdése alapján büntetendő, továbbá a büntetésen kívül internálandó is.

Felhívom Alispán Urat, hogy ezen rendelkezésem végrehajtása érdekében szükséges intézkedéseket törvényhatóságának a déli hadműveleti területhez tartozó részén haladéktalanul megtenni sziveskedjék.

Végül értesítem, hogy hasonló értelemben utasítottam a megyei városok rendőrkapitányságait, valamint az érdekelt csendőrkerületi parancsnokságokat a csendőrség megfelelő utasítása végett egyidejűleg megkeresem.

Pécs, 1944. október 16.

a déli hadműveleti terület kormánybiztosa helyett: vitéz Molnár s.k. vezérőrnagy, 4. honv. Kg. parancsnok.¹¹ Vitéz Molnár vezérőrnagy, a cigányokat „röghöz kötő” rendelet aláírója rendeletéből egy-egy másolatot küldött Zala, Somogy, Baranya és Vas vármegyék alispánjainak.¹²

Az intézkedést kezdeményező pécsi csendőrkerületi parancsnokság névjegyzékeket is kért a közigazgatási hatóságoktól. Ahol pedig névjegyzéket készítenek, gondosan nyilvántartásba veszik egy – bármilyen szempontok alapján – a közönséges halandóktól megkülönböztetett embercsoport minden egyes tagját, ott 1944-ben jó okunk van föltételezni, hogy előbb vagy utóbb megpróbálják őket táborba zárni és (vagy) deponálni is. Ez történt 1944. november 4-én a Nagybicsérdi és Kisbicsérdi (Baranya vm.) lakó cigányokkal is. Őrölük már 1944. április 20-án részletes adatokkal névjegyzéket készítettek. A jegyzők a 14–70 éves korú „munkakerülő cigányokat” vették föl a névjegyzékbe, amelyet a szentlőrinci főszolgabírónak küldtek meg. A nagybicsérdi körjegyző jelentésében meglehetősen ellentmondásos módon „a Nagy- és Kisbicsérd községben lakó munkakerülő cigányokról” beszél, akikkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a jelentés elkészítésének időpontjában *valamennyi (az én kiemelésen - K. L.) cigány „földműves-napszámos munkára” már elszegődött.*¹³

1944. november 4-én a nagybicsérdi helyettes körjegyző szó szerint az alábbi jelentést küldte a szentlőrinci főszolgabírónak: „Jelentem, hogy folyó hó 2-án a szabadszentkirályi csendőrőrsparancsnokság távbeszélőn közölt 216/1944. sz. felhívása alapján a mai napon reggel 5 órára 5 kocsi előfogat volt előállítandó és a fogatok igénybevételével a nagybicsérdi és a kisbicsérdi cigánytanyán lévő összes cigányokat, nemre és korra való tekintet nélkül az 5 előfogat igénybevételével és csendőrkarhatalmi kísérettel Pécsre szállították.

Semmiféle tekintetben, semmi nemű felvilágosítással ezzel kapcsolatban a csendőrőrs nem szolgált.

A mellékelt jegyzőkönyvekben foglaltak szerint mindkét községi cigánytanyán ingóságok maradtak, és Kisbicsérd községben élő jószágállomány is. A jószágok tartás és gondozás nélkül nem maradhatnak, mert pusztulásnak lennének kitéve, s a kunyhókba zárt ingóságok is biztos elhelyezést igényelnének, mert a rozoga kunyhók lezárt ajtaja kellő biztosítékot nem nyújt.

Tisztelettel kérem szíves intézkedését, hogy az ingóságokkal mi történjék.”¹⁴

A szentlőrinci főszolgabíró 1944. november 9-én válaszolt a nagybicsérdi körjegyzőnek: „Tudomásul vétel után a jegyzőkönyveket további eljárás véget; azzal az utasítással adom vissza, hogy a Nagybicsérdi és Kisbicsérdi a cigányok eltávolítása után visszamaradt ingóságokat gyűjtse egy jól elzárható kunyhóba, s ott leltározva őrizze meg, a lovakat, s csikókat szintén vegye járllataik vagy ilyen hiányában külső ismérvek alapján jegyzékbe, s tartásra, egyben okszerű mezőgazdasági felhasználásra a legjobban rászorult hadba vonultak közt átvételi elismervény ellenében a talált ló táppal együtt ossza ki. Mindezek az ingóságok, fogyóanyagok és állatok a község gondozásában, s letétjében ilymódon őrzendők meg további rendelkezésig.

Nem teszek észrevételt az ellen, ha az ingóságokat elismervény mellett menekültek vagy egyébként ráutaltak részére használatra szükség esetén szintén kiadja.”¹⁵

Szembeötlő a két irat hangneme közötti különbség. Bicsérről aggódó, felháborodott, megdöbbent ember írt arról, hogy „nemre és korra való tekintet nélkül” elvitték a cigányokat. Ingóságaik leltározása, az állataikért való aggodás talán több mint valószínűen csak ürügy arra, hogy ezt a döntést visszavonassa, feljebbvalóját intézkedésre sarkallja, legalább megtudja, hogy miért vitték el a cigányokat, hiszen a csendőrök „semmilyen tekintetben semminemű felvilágosítással” nem szolgáltak. Ennek az embernek a cigányok sorsa iránt közömbös hivatalnok válaszolt.

De az a tény, hogy Nagy- és Kisbicsérről a csendőrök valóban elvitték az összes cigányt, még korántsem jelenti azt, hogy valamiféle szervezeti, országos akció egyik epizódjáról lenne szó. A szomszédos pécsváradi járásban a körjegyző 1944. november 9-én közölt a cigányokkal a déli hadműveleti terület kormánybiztosának rendeletét.¹⁶

Ezek szerint arról a Pécsváradról nem vitték el a cigányokat, ahol – minden bizonnyal a cigány katonai munkásszázadok felállításával kapcsolatban – cigánytábor is volt. Legalábbis erre lehet következtetni az igali járás főszolgabírájának 1944. november 16-i jelentéséből, amelyben Orsós István volt andorsi lakos sorozása iránt érdeklődött. A tabi főszolgabíró válaszejelentése szerint a fentnevezett cigányt: „Köröshegyről a csendőrök Pécsváradra szállította az ottani cigánytáborba.”¹⁷

A siklósi főszolgabírói járás 7 doboznyi, 5991-től 9187-ig sorszámozott irattömegéből egyetlen egy irat sem utal arra, hogy 1944 novemberében a siklósi főszolgabírói járásból bárhol is elvittek volna cigányokat nemre, korra való tekintet nélkül. Ugyancsak nincs ilyesminek nyoma – még főszolgabírói irat szinten sem – a pécsváradi és a pécsi főszolgabírói iratanyagban.¹⁸

1944. november első napjaiban Szombathelyről és környékéről is deportáltak cigányokat. Pontos számukat megállapítani nem lehetséges, mert az 1944–45-ös iratanyag legnagyobb része megsemmisült. A deportálásra utal a magyar királyi rendőrség szombathelyi kapitányságának 1944. november 9-i egyik jelentése a polgármesteri hivatalnak. Ebben szó szerint a következők olvashatók: „Kérem, hogy a folyó hó 3-án Szombathelyen összeszedett és ismeretlen helyre elszállított internált cigányfajú egyének Városmajorban elhelyezett disznait, lovait és szekereit értékesíteni, és lezárt lakásait leltározni szíveskedjék. Az ott felállított két őrsőmet nem áll módomban tovább a szükséglakásoknál lévő cigánylakások előtt felállítani.”¹⁹

A cigányokat Komáromba, a Csillag erődbe vitték. Ide kerültek azok a cigányok is, akiket az 1944 novemberi nagy razziák során fogtak el. Ezeknek a razziáknak elsődleges célja a katonaszökevények kézrekerítése volt, de sok cigány ekkor került a hatóságok kezére és a komáromi Csillag börtönbe. A komáromi rendőrkapitányság 1944. november 24-i bizalmas jelentése a közbiztonsági helyzetről beszámol arról, hogy 1944. november 22-én a vágdunai 3 szigeten és a partosújtelepi részen bujdosó kommunista partizánok kézrekerítése végett megtartott hajtórazzia nem vezetett eredményre. A jelentésből kiderül, csak a cigánytelepről állítottak elő több „csavargó cigányt”, akik közül 10 főt a „fennálló bizalmas rendeletek értelmében” a komáromi Csillag erődbe szállítottak.²⁰

Az 1944. novemberi nagy razziáról szót ejtett Vajna Gábor nyilas belügyminiszter is a Szálasi-per tárgyalásán. 1946, február 16-án Jankó Péter tanácsvezető bíró kérdésére közölte, hogy a honvédelmi miniszter, illetve a német hadvezetőség kívánságára történt, hogy Budapest környékén a hadműveleti területről összeszedték a kommunista és baloldali-gyanús elemeket. Vajna úgy emlékezett, hogy pár ezer embert tudtak összeszedni, kommunistákat és részben rovott múltú embereket,

közönséges bűnözőket, akiket előbb Komáromba szállítottak, majd onnan munkaszolgálatra a németeknek adtak át.

Finta József altábornagy 1945. december 7-én számolt be az említett razziáról, 6 ügy emlékezett ekkor, hogy 1944 november-decemberében összesen 4 razziát rendelt el. Az első nem sikerült, a másodikon 14.600 szökevényt fogtak el, köztük több ezer, a helyőrségén kívül írásbeli engedély nélkül tartózkodó katonát, valamint megfelelő okmánnyal nem rendelkezőket is.²¹

A komáromi Csillag börtön, mint erre még majd visszatérünk, gyűjtőállomás volt, itt válogatták ki azokat a munkaképes cigány férfialt és nőket, akiket azután a Harmadik Birodalom területére deportáltak.²²

A Szalasi-per iratai között található az a levél, amelynek írója, dr. V.-né a szemtanú hitelességével számolt be a komáromi Csillag-várban 1944 őszen-telén uralkodó állapotokról. 1945. november 25-én írott levelében többek között a következőket írja: „Elhajtották a szegény zenészeket is, akik után elfutottak az asszonyok és a gyerekek is. Azokat is vitték. Nevetnünk kellett, mikor hozták szegények a nagybőgőt is, meg a klarinétot. Mintha csak zeneszóval vonult volna be a község a Csillagba. Mind jobb zenészek voltak, feleségeik bundában, prémes kabátban. Novemberben már kutyahidegek voltak. Hely a börtönhelyiségekben nem volt. Az elfogottak nagy része a kazamaták előtti szabad térségeken tanyázott. Kisgyerekek megfagytak tucattal. Azokat a latrinába dobták. Ily módon üritette ki Endre a Felvidék nagyrészét és a Dráva-menti, de egyéb községeket is. Bombázások esetén megszakadt az elszállítás és annyira összegyűltek a szegény deportáltak, hogy a folyosókon szorultak ezerszámra batyuikkal. De oly tömegben, hogy mozdulni nem tudtak. Az őrség nem akarta megfagyasztani a szabadba (sic!), egyszer 3 napig ott szorongtak. Szükségletüket maguk alá végezték, nők, férfiak, egymás mellett. Gyerekek az anyjuk ölében. Mikor aztán elindultak, ruhájukból, nadrágjukból folyt utánuk az ürülék, mire az állomásra értek rájuk is fagyott... Ezerszámra kartotékozták a foglyokat, minden írógépnél állt egy német, aki a rongyosokat cigányoknak, a munkásokat kommunistáknak és az úri embereket és nőket vezettette be az elszállítás előtt a lajstromba.”²³

A várból az anyákat csecsemőikkel, kisgyerekekkel együtt elengedték. Erről tanúskodik a székesfehérvári csendőrkerület egyik őrsének jelentése, amelyből kiderül, hogy 1944. november 24-én a komáromi táborból elbocsátottak több kisgyerekes cigány nőt (valamennyien nyugat-dunántúli lakosok). A hazafelé vezető úton négy cigány kisgyermek meghalt. A legfiatalabb 1 hetes, a legidősebb 4 éves volt.²⁴

Az a tény, hogy már a komáromi táborban megejtették a szelektálást, azt bizonyítja, hogy a cigánykérdést még 1944 novemberének utolsó napjaiban sem kezelték még a nyilasok sem faji alapon. A munkaképes korú férfiakat és a gyermektelen, munkaképes korú nőket igyekeztek összegyűjteni, szó sem volt a még nyilas uralom alatt lévő magyarországi területek „cigánymentessé” tételéről.

Teljes bizonyossággal csak annyit lehet megállapítani, hogy 1944 novemberében, elsősorban Baranya, Vas és Zala vármegyék több járásából elvitték a cigányokat. De Gyömöre községből például (Győr vm.) nem.²⁵

Ugyanakkor Nyárádról (Veszprém vm.) az F. család minden egyes tagját elhurcolták valamikor 1944 őszen.²⁶ K. Gy.-t emlékezete szerint 1944. november 15-én Badacsonytomajból, saját lakásából mint polgári személyt hurcolták el „Dahóba” (Dachau).²⁷ Tolna megyében Váralja és Lengyel községekből nem deponálták a cigányokat, hanem közülük többet helyben meggyilkoltak a csendőrök.²⁸ Bizonyosnak látszik, hogy Somogy vármegyéből is hurcolták el 1944 őszen

cigányokat Németországba.²⁹ K. L. ellen az volt a vád, hogy 1945 februárjában részt vett Komáromban és környékén razziákon és partizánvadászatokon, sőt részt vett 1945. február 14-én a komáromi fogházból elhurcolt nők meggyilkolásában. Az államügyészségen tett vallomásaiban egy ismeretlen nevű komáromi cigányasszonyról tett említést, akit agyonlőttek és 1945. február 14-én a befagyott Dunán kézigránatokkal kiszélesített lékbe gyömösölték.³⁰

Bizonyosan tudjuk ugyanakkor azt, hogy a celldömölki járásból (Vas vm.) még 1944 decemberében sem vitték el a cigányokat. December 14-én a főszolgabíró azt jelentette alispánjának, hogy: „A kóborcigányok felkutatására a községi előjáróságokat felhívtam és a cigányok ellenőrzését állandó figyelemmel kísérem”.³¹ A sárvári járás főszolgabírója 5 nappal később szó szerint a következőket írta jelentésében: „Járam területén kóborcigányok létszámában változás nem történt, ugyanis idegen járásbeli kóborcigány megjelenése esetén megjelenteket illetékes területükre visszatoloncoltam.”³²

Két nappal később a vasvári főszolgabíró arról tájékoztatta alispánját, hogy járásában „a kóborcigányok csendőri felügyelet alatt állnak és részükről a megfelelő rendszabályozást állandóan megkapják.”³³

December 22-én a szentdienesi körjegyzőségen Szomor Dezső bánfai lakos tett panaszt, mint a bánfai legeltetési társulat elnöke, a bánfai cigányok ellen, akik a legeltetési társulat tulajdonát képező legelőhelyen létesített delelőhelyeken a fákat állandóan lopkodják.³⁴

Ugyanakkor Fejér megyében 1944 végén, 1945 elején a cigányok rendkívül sokat szenvedtek. Szolgaegyház községben 1945. január végén K. F. teljes családját és 27 rokonát egy ismeretlen katonai alakulathoz tartozó mintegy 50 főnyi katonai csapat tagjai kivégezték.³⁵

1945. január végén vagy február elején Székesfehérvárról hurcoltak el Várpalotára körülbelül 100 cigányt Egyes adatok szerint 118 cigányt végeztek ki a nyilasok és temettek közös tömegsírba Várpalota mellett.³⁶

Vajna Gábor nyilas belügyminiszter 1945 márciusában tartott egyik beszédében beszámolt arról, hogy „Székesfehérvárra tényleg visszajöttek a zsidók az oroszokkal. Ezek katonaszökevények voltak és elkezdtek bolsevista propagandát csinálni. Ezeket a hadijog alapján felkoncoltattam. Ugyanígy felkoncoltattam még 5 nőt, akik felhajtói voltak a megbecstelenítést végző szovjet katonáknak. Ugyanígy bejelentem 40 muszkavezető cigánynak a kivégeztetését, akik szintén bírói eljárás nélkül intéztettek el a helyszínen.”³⁷

Mint az Pintér József Fejér megyei nyilas főispán népbírói tárgyalásán az életben maradt, el nem hurcolt cigányasszonyok tanúvallomásából kiderült, a főispánt a csendőrök tájékoztatták arról, hogy „likvidálják” a cigányokat.³⁸

Pintér József 1948-ban perújrafelvételi kérelmet nyújtott be, arra hivatkozva, hogy a Székesfehérvárról elhurcolt cigányokat Veszprém megyében ölték meg, Orendy csendőrezredes parancsára, arra hivatkozva, hogy a cigányok állítólag a hadműveletek tartama alatt fosztogattak és erőszakoskodtak. Pintér József kérelméhez csatolta Kemenesi Imre volt várpalotai csendőr 1948. augusztus 8-án aláírt nyilatkozatát, amelyben többek között a következőket olvashatjuk: „1945. február első napjaiban a németek és nyilasok egy nagyobb cigánycsoportot hoztak munkára Székesfehérvárról Várpalotára. Székesfehérvár visszafoglalása (január 23.) után kiderült, hogy a cigányok az oroszok bevonulása után (december 24.) fosztogattak, raboltak, erőszakoskodtak. Elhatározták, hogy a N.SZ.K. útján (Nemzeti Számonkérő Különítmény = Nemzeti Számonkérő Szervezet vagy Nemzeti Számonkérés

Szervezete) Orendyék felszámolják a cigánytelepet. Házaikat felégetik, a cigányokat pedig elszállítják a hadműveleti területre.”

Kemenesi Imre beszámolt arról, hogy igen sok cigányt hoztak Várpalotára, ahol Orendy utasítására kivégezték őket, mivel továbbszállításuk megoldhatatlan feladat volt. A nyilas főkerületvezető a tábori biztonsági szolgálat utasítására felszólította a várpalotai csendőrőrsparancsnokot, hogy a kivégzést hajtassa végre. Az őrsparancsnok erélyesen tiltakozott és kijelentette, hogy pártembertől parancsot, de még utasítást sem fogad el. Végülis – állítólag – Fekete főtörzsőrmester – az NSZK és a Gestapo parancsára - kivégeztette a cigányokat.³⁹

A nyugati határszélen 1945 első két hónapjában a cigányok helyzete nem változott meg. A szentgotthárdi főszolgabíró január 11-én csaknem szó szerint megismétli havi jelentésében azt, amit 1941 óta mindig is mondod járása cigányairól: a cigányok összeírása, nyilvántartó lappal való ellátásuk megtörtént, Kercaszomor és Farkasfa községekben vannak „letelepedett kóborcigányok” (sic!), „napszám és mezőgazdasági munkákból tartják fenn magukat, az élet- és vagyónbiztonságot nem veszélyeztetik.”⁴⁰

Egy héttel később a körmendi járás főszolgabírája arról tájékoztatta az alispánt: „Járásom területén az összes cigányok nyilvántartásba vétettek, kóborcigányok nincsenek. Az itt letelepedett és állandó lakhellyel bíró cigányok legnagyobb részének létfenntartása biztosítva van mezőgazdaságból származó keresményük útján. A cigányok legnagyobb részét az erődítési munkálatok során egyébként igénybe vettem.”⁴¹

A szentlőrinci járás főszolgabírája még február 4-én is arról számolt be jelentésében, hogy járása területén „a cigányok között tetvesség nem fordult elő az elmúlt hónap folyamán”.⁴²

Körülbelül ezekben a napokban adhatta ki Vajna Gábor nyilas Belügyminisztériumának X. osztálya a polgári kiürítésről szóló legfrissebb rendeletet. Az ellenséges támadásra hivatkozva az arcvonal a Nyitna folyó, Érsekújvár, Komárom, Győr, Győr–veszprémi vasútvonal, Veszprém, Balatonalmádi vonalak közötti terület polgári kiürítését rendelte el. A rendelet 5. pontja szó szerint így hangzik: „5.) A közbiztonsági szerveket hívja fel, hogy a kiürítendő területről a polgári lakosság közül mindazon megbízhatatlan egyéneket, kik a szovjet csapatok előnyomulása esetén azokhoz csatlakozhatnak, továbbá a cigányokat, családtagjaikkal együtt, végül a még feltalálható összes zsidófajúakat vegyék őrizetbe és a kitelepítési hely illetékes főispánja által biztosítandó átmeneti internáló táborokba kell elhelyezni. Ezen internáltakat a közmunkákban állandóan foglalkoztatni kell. A felvevő főispánok internáló táborokról gondoskodjanak.

Az így őrizetbe vettek a befogadó internáló tábor szám szerint BM-nek azonnal jelentse be, VII. oszt. A jelentésben külön kell a munkaképes férfiakat és külön az ilyen nőket, a munkaképtelen férfiakat, külön az ilyen nőket és a gyermekeket feltüntetni.

Az internáló táborok őrszemélyzetét a területileg illetékes rendőrkerületi parancsnokságtól kell igényelni.”⁴³

Valószínűnek tűnik, hogy ez a központi rendelet indíthatta arra a III. honvédkerület területén működő hadműveleti kormánybiztost, hogy február 7-én saját hatáskörében rendeletet adjon ki a cigányok összegyűjtésére. Mint azt Vas megye alispánjának megküldött rendeletében szó szerint olvashatjuk: „A katonai és magántulajdon biztonsága, a közegészség biztosítása, végül a katonai titok biztosítása szükségessé teszik azokon a területeken, ahol a hadműveletek folynak és az amögötti területeken az ott lakó vagy átvonuló cigányok összegyűjtését és a hadműveleti

területről való kitelepítését. Kivételt csak azok a cigányok képezhetnek, akik a megjelölt területeken már régóta ott tartózkodnak és tisztességes kenyérkeresetük van.

Felhívom ezért, hogy joghatósága területén az előbb említett cigányok sürgős összegyűjtése és azoknak azonnali kitelepítése iránt sürgősen intézkedjék. Addig is, míg a cigányok kitelepítése megtörténhet, őket a gyűjtőhelyeken kellő felügyelet mellett kell elhelyezni. Az ellenszegülő, vagy szökést megkísérlő cigányokkal szemben a legradikálisabb eszközök is igénybe vehetők. A cigányok összegyűjtése és hasznos foglalkoztatása szempontjából akként kell eljárni, amint az a zsidókkal szemben történt. Rendeletemet a lehető legsürgősebben és legkörültekintőbben kell végrehajtani és az eljárás eredményéről hozzám legkésőbb 8 napon belül jelentést kell tenni.

Vas vármegye alispánját felhívom, hogy az intézkedések megtételére az első fokú rendőrhatalóságait megfelelően és sürgősen utasítsa. Célszerűnek látszik a cigányoknak járásokonként, vagy ha a szükség úgy kívánja, járásokonként több gyűjtőtáborba történő elhelyezése. Abban az esetben, ha a cigányok összegyűjtése a vármegye egész területén nem volna egyidőben keresztülvihető, úgy azt a hadműveletekhez közel eső területeken kell megkezdeni.

Egyidejűleg ezt a rendeletemet a szombathelyi csendőrkerületi Parancsnokságnak azzal a felkéréssel küldöttem meg, hogy annak végrehajtásában, különösen a karhatalom nyújtása tekintetében legyen Alispán Úr segítségére.

Szombathely, 1945. február hó 7-én.

Kitartás! Éljen Szálasi! ⁴⁴

Míg a hadműveleti kormánybiztos továbbra is jelentős, a szó szoros értelmében életbevágóan fontos különbséget tesz a letelepedett és a kóbor cigányok között, Zala vármegye főispánja február 21-i dátummal a magyar királyi belügyminiszter úr rendeletére – egyébként a rendelet számát és kiadásának időpontját nem közli – hivatkozik: „Az ország területén tartózkodó valamennyi cigányt össze kell gyűjteni és táborba kell szállítani. Felhívom főszolgabíró urat, foglalja sürgősen névjegyzékbe a járása területén lakó vagy tartózkodó cigányokat és a névjegyzéket 3 napon belül terjessze fel hozzám. A névjegyzék megjegyzési rovatában tüntesse fel a cigányok ez idd szerinti foglalkozását.” ⁴⁵

A főispánt – nem zárhatjuk ki ennek lehetőségét – valószínűleg telefonon vagy személyesen utasíthatta Vajna Gábor. 1945. február 22-én, tehát egy nappal később már részletes indoklással és pontos rendelet számmal ellátva megjelent Vajna belügyminisztériuma X. osztályának cigány munkaszolgálat-rendelete. Szövege szó szerint a következő: „M. kir. Belügyminisztérium X. osztály – Tárgy: Megbízhatatlan elemek ellenőrzése és hátratelepítése. 166.578/1945. BM X. o. Főispán Úrnak, Győr. – Megbízható és szavahihető egyénektől származó vallomás szerint Érsekújvár körzetében egy orosz megszállás alól felszabadult községben az orosz katonaság és az ott maradt csőcselék magatartását a következőkben ismertetem. Az orosz élek bevonulásakor a lakosság félelmében a pincékbe menekült. A község cigányai és csőcseléke örömmel üdvözölte őket. Az oroszok azonnal étel és ital után érdeklődtek, melyek felkutatásában a cigányok és a csőcselék segítségére voltak abban a reményben, hogy ők is részesülnek a jóban. A cigányok és csőcselék a jobb módú gazdákhöz vezették az oroszokat, ahol enni- és innivalót követeltek. Jólakottan és megfelelő italmennyiség elfogyasztása után megkezdték a lakásokban az ékszerek, ruhaneműek és értékesebb vagyontárgyak után brutális módszerekkel a kutatást. Fentiek alapján elrendelem, hogy minden olyan területről, amely esetleg kiürítésre kerül, valamint a legelső küzdővonal mögött három km. mélységű területről a

cigányokat és megbízhatatlan egyéneket – ha kell karhatalommal is – el kell távolítani. Őket a vm. alispánja által meghatározott ideiglenes felvevő területen közmunkára kell felhasználni és szigorú ellenőrzés alatt tartani. Kapják: a meg nem szállt területek főispánjai és thj. városok polgármesterével, BM VI. és VII. osztály. Nagycenk. 1945. évi február 24. A miniszter rendeletéből: Jolcvai sk. v. ezds.”⁴⁶

A nyilas államgépezet 1945. február utolsó napjaiban már a teljes felbomlás képét mutatta. A rendeletet ugyan kiadták, de megvalósítását az alsóbb fokú hatóságok nem tekintették sem lehetségesnek, sem fontosnak, ezért igyekeztek némi látszattevékenységgel húzni az időt. Zala megyében a körjegyzőségeket február 24–25-én tájékoztatják az új rendelkezésről, amely szerint valamennyi cigányt össze kell gyűjteni és táborba kell szállítani. Első lépésként – hiába, még makacsul élnek az 1944 márciusa és júliusa között a hivatali végrehajtó apparátus vérebe ivódott szokások – névjegyzék összeállítására utasítják a körjegyzőket.⁴⁷

A keszthelyi főszolgabíró ugyanezen a napon 7 körjegyzőjét utasítja, hogy távbeszélőn vagy futár útján: „azonnal jelentse, hogy jegyzősége területén hány fő cigány van összesen. Ezekre a számszerű adatokra azért van szükség, mert rövid időn belül nevezettek táborokba lesznek összegyűjtve és elszállítva.

A létszámba nem kell felvenni a valódi zenész cigányokat, akik állandóan zenélésből élnek és a kulturáltság kellő fokát elérték, vagy az olyan cigányokat, akik beházasodás folytán vagy iparúzés folytán elpolgáriasodtak.”⁴⁸

Mint látjuk, a keszthelyi járás főszolgabírója teljesen önkényesen értelmezve a rendeletet – bátran hozzátehetjük, a rendelet szellemével és betűjével tökéletesen ellentétes, de nagyon emberi módon – saját hatáskörében 3 cigány kategóriát eleve mentesített még a névjegyzékbe való felvétel alól is.

A zalaszántói körjegyző még aznap el is készítette a kimutatást a községben lakó cigányokról. A névjegyzékbe 33 cigány nevét vette föl.⁴⁹

A salomvári körjegyző szintén február 24-én készítette el kimutatását, névjegyzéke 32 nevet tartalmazott.⁵⁰

Dr. Német Károly, Vas vármegye alispánja a rendelet elszabotálásának még hatásosabb módját választotta. Csak 1945. március 13-án adta ki az utasítást szolgabírásnak a hadműveleti kormánybiztos február 7-i rendeletében megjelölt cigányok összegyűjtésére, illetve gyűjtőtáborban való foglalkoztatására, külön kiemelve, hogy a munkába nem állítható gyermekek ellátására megbízható személy visszahagyható, hogy csak a megbízhatatlan, csavargó életmódot folytató kóborcigányokat kell összegyűjteni. A régóta egy helyen lakó és tisztességes kenyérkeresettel bíró cigányokat nem.⁵¹

Az alispáni utasítás az eredeti BM rendelet betűjének és szellemének is ellentmondó, humánus és bátor intézkedés volt. Ezen fölbátorodva a Vas megyei szolgabírák egymás után értesítették alispánjukat arról, hogy a rendeletben megjelölt cigányok járásuk területén nem találhatók. A sárvári járás főszolgabírója 1945. március 17-én a következőket írta „Alispán úrhoz jelentést tettem, hogy összegyűjtendő cigányok a járás területén nincsenek, mert a megbízhatatlanok már katonai szolgálatot teljesítenek.”⁵² Ugyanezt jelentette az írottkői és a szentgotthárdi főszolgabíró is.⁵³

A szombathelyi járás főszolgabírója fanyar humorról téve tanúbizonyságot arról tájékoztatta az alispánt, hogy: „Adott határidőre megfelelni az idő rövidsége és egyéb technikai akadályok miatt nem tudok, mién kérem a határidőnek április 10-ig való meghosszabbítását.”⁵⁴

Március 20-án a vasvári főszolgabíró még mindig csak a cigányok összeírását hajtotta végre, arra hivatkozva, hogy: „Összegyűjtésük, munkába állításuk és

felügyeletük azonban a mai körülmények között nem oldható meg, egyrészt megfelelő elhelyezés, másrészt élelmezési lehetőség hiánya miatt.

A járási m. kir. katonai parancsnokság útján megkíséreltem azt a megoldást, hogy a tekintetbe jövő cigányokat erődítési vagy egyéb közérdekű munkaszolgálatot végző katonai alakulatok állítsák munkába, éllelmezzék és őrizték, azonban próbálkozásom nem vezetett eredményre, mivel a parancsnokságok nem voltak hajlandók vállalni. Ugyanilyen eredménytelenül végződött próbálkozásom a Faügyek Országos Kormánybiztosánál is.

Fentiekre való tekintettel tisztelettel kérek utasítást a további intézkedésre vonatkozóan. Vasvár, 1945. március hó 20-án.”⁵⁵

Egyetlenegy főszolgabíró, a celldömölki járás főszolgabírója jelentette március 17-én, hogy a hadműveleti kormánybiztos rendeletét végrehajtotta és az abban megjelölt cigányokat a Keléd községben felállított gyűjtőtáborba összegyűjtette.⁵⁶ A muraszombati főszolgabíró ezzel szemben szinte felháborodott hangon közli az alispánnal, hogy: „Fenti tárgyban és szám alatt kelt rendeletére jelentem, hogy járásom területéről beérkezett községi jelentések alapján megállapítottam, hogy valamennyi községben állandó letelepüléssel, tisztességes kenyérkeresettel bíró mezőgazdasági munkával foglalkozó cigányok laknak, akik munkakönyvvel vagy munkásigazolvánnyal vannak ellátva, munkakerülő és csavargásból élő cigány járásom területén nincs, így szükségtelen járásom területén a cigányok összegyűjtése és kitelepítése. Aláírás, Muraszombat, 1945. március 22.

Kitartás! Éljen Szálasi!!! (sic!)”⁵⁷

A II. világháború alatti magyarországi cigányüldözések utolsó eseménye 103 Somogy megyei cigány különös vándorútja volt Vas megyében. A lenti járás főszolgabírója 1945. március 21-én értesítette a sárvári főszolgabírót, hogy a nagyatádi járás főszolgabírója a somogyszobi m. kir. csendőrőrsparancsnok által Lenti községbe szállított 103 cigányt azzal, hogy Somogy vármegye főispánjának távbeszélőn adott rendeletére a tévesen Lentibe irányított cigányokat a sárvári gyűjtőtáborba szállítsák tovább és a sárvári járás főszolgabírájának adják át. Ehhez igényelte két db teherkocsi biztosítását a MÁV-tól.⁵⁸

Három nappal később a sárvári főszolgabíró visszaírt a lenti főszolgabírónak és arra hivatkozva, hogy járásában internáló tábor nincs, közölte: „ezért a cigányokat visszaszármaztatom”⁵⁹.

Az 1944-45-ös magyarországi cigányüldözések áldozatainak számáról a kérdéssel foglalkozó külföldi szakirodalomban és hazai publicisztikában igen eltérő adatok jelentek meg. D. Kenrick és G. Puxon monográfiája egész fejezetet szentel a magyarországi cigányok II. világháborús történetének. A szerzőpáros őszintén bevallja, hogy a magyarországi cigányok deportálásáról szóló adataikat zömében „személyes beszélgetések” alapján gyűjtötték össze. Ugyanakkor magabiztosan közlik, hogy Magyarországról 1944-ben 33.000 cigányt deportáltak, közülük 5 ezren tértek csak vissza élve. Forrásként a – mai nevén – Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségét jelölték meg. Szőnyi János, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága akkori titkára „különböző nemzetközi táborbizottságok zömében becsült adataiból” származó saját becsléseit adja meg, mint amelyek a Kenrick–Puxon szerzőpáros számára elkészített becslés alapját szolgáltatták. Szőnyi János saját forrásként a Pénzügyi Központ irattárában őrzött jóvátételi dossziékra hivatkozott hozzám írott 1985. május 21-i levelében, illetve 1985. május 19-i telefonbeszélgetésünk alkalmával.⁶⁰

Az Állami Értékforgalmi Bank RT irattárában körülbelül 80.000 kártérítést igénylő dossziét őriznek. Ezeknek döntő többségét magyarországi zsidók nyújtották be. Cigányok 298 kérvényt adtak be. Ebből 35 olyan dosszié volt, amelyből

semmiféle használható adat nem derült ki. A 80.000 dossziéból a bizonyíthatóan cigányok által benyújtottakat számomra több mint 6 hónapig végzett megfeszített munkával egy 4 tagú munkacsoport válogatta ki. A magam részéről egy több mint 200, cigányok körében népszerű családnevet tartalmazó listával tudtam munkájukat segíteni. Az értékelhető adatot is tartalmazó dossziék feldolgozása során a következő főbb adatokhoz jutottam: ha minden olyan adatot hitelesnek fogadok el, amely arról tanúskodik, hogy a kárigény-bejelentőt honnan hová deportálták, kikkel együtt, és hány közvetlen rokona, hozzátartozója pusztult el, akkor a 263 dossziéból összesen 219 halott, 208 deportált neve hitelesíthető. 33 főt Komáromból küldtek haza, általában 3 heti raboskodás után, 7-en azt írták le, hogy a nagy körmendi cigánygettóból szabadultak, ez összesen 467 fő. A 263 dossziében a „mely helységről deportálták?” kérdésre összesen 74 falut, községet, várost, illetve 3 budapesti kerületet jelöltek meg. Ezek közül 23 Vas megyében, 19 Zala megyében, 8 Baranya megyében, 7 Veszprémben, 6 Győr-Sopronban, 3 Nógrádban, 2 Tolnában szerepelt. Egy-egy helységet jelöltek meg Csongrád, Fejér, Heves, Szabolcs-Szatmár, Komárom és Pest vármegyékből. Feltűnő, hogy a Duna-Tisza közéről és a Tiszántúlról, valamint Észak-Magyarországról gyakorlatilag egyetlenegy értékelhető adat sem származik.

Lehetetlen pontosan megbecsülni a megölt, otthonukból elhurcolt, internált, katonai munkaszolgálatra behívott vagy deportált magyar cigányok számát. A szakirodalom problémái közé tartozik, hogy az 1944–45-ös levéltári iratanyag jelentős része a világháború idején, illetve azóta megsemmisült. Így például a Veszprém Megyei Levéltár, a Komárom Megyei Levéltár 1944-45-ös iratanyagának nagy része elpusztult. Hiányos a Nógrád megyei főispáni és alispáni bizalmas iratanyag, a főispáni és főszolgabírói iratanyag, valamint a körjegyzői iratanyag. A Fejér Megyei Levéltár iratanyagából az alispáni iratokat 1910-ig, a főispániakat 1941-ig kiselejtezték. 1990-ben még mindig nem lehet magyarországi kutatónak csehszlovákiai és romániai levéltárakban 1940 utáni iratokban kutatni.

Óvatos becsléssel mindazonáltal mégis úgy vélem, meg lehet próbálkozni. A magam részéről körülbelül 5000 főre becsülöm azon cigányok számát, akiket 1944-45-ben azért, mert cigányok voltak vagy annak minősítették őket, üldöztetés ért. Körülbelül 1000 magyar cigányt öltek meg vagy pusztult el a náci és magyar munkatáborokban. Néhány száz cigányon végeztek úgynevezett ál orvosos kísérleteket. Becslésemet alátámasztó fő érveimet röviden a következőképpen foglalhatom össze: Magyarországon 1944-ig a cigánykérdés nem faji, hanem döntően társadalmi kérdés volt. A cigányokat nem méltatta figyelemre sem a törvényhozás, sem a közvélemény, sem a hatóságok. A sajtóban, rádióban nem „cigányoztak”. 1944-ben késő őszig a zsidó kérdés kötötte le a hatóságok minden energiáját. A hadihelyzet következtében 1944 szeptemberétől a Lakatos-, majd a Szálasi-kormány fennhatósága alatt álló terület Észak-Nyugat-Dunántúl néhány megyéjére zsugorodott. Ezen a területen viszonylag kevés cigány élt, zömük már hosszú évtizedek óta integrálódott, letelepedett, rendes foglalkozással bíró ember volt. Vas és Zala megye közigazgatási hatóságai 1945 február-márciusában egyszerűen értelmetlennek tartották *saját cigányaik* deportálásának megszervezését. Egész gondolatvilágukból, neveltetésükből hiányzott a cigánygyűlölet. A német hatóságok sem mutattak hajlandóságot a lázadó hajlamú, szökésre mindig kész cigányokkal foglalkozni. De mindez nem vigasztalhatja azokat a cigányokat és rokonaikat, leszármazottaikat, akiket üldöztek, deportáltak, kizárólag azért, mert cigányok voltak.

Rövidítések jegyzéke

Áü. = Államügyészség

BAZML = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

BKML	= Bács-Kiskun Megyei Levéltár
BM	= Belügyminisztérium
BML	= Baranya Megyei Levéltár
BpFL	= Budapest Főváros Levéltára
FML	= Fejér Megyei Levéltár
Gy-SML	= Győr-Sopron Megyei Levéltár
Nb	= Népbíróság
NOT	= Népbíróságok Országos Tanácsa
OL	= Magyar Országos Levéltár
SML	= Somogy Megyei Levéltár
TML	= Tolna Megyei Levéltár
UMKL	= Új Magyar Központi Levéltár
ZML	= Zala Megyei Levéltár

Jegyzetek

- 1 Szabó Miklós: *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében*. Mozdó Világ 1984/4–1985/1. 72
- 2 Erről lásd Fleischmann Gyula: *A cigány a magyar irodalomban*. Budapest, 1912, valamint Dömötör Sándor: *Cigányadomák*. Ethnografia, 1929/2. sz. 82-106.
- 3 Németh László: *Pusztuló magyarok* In: *Szerettem az igazságot*. Drámák. Budapest, 1971. 149–197.
- 4 Tisza Miksa: *A cigányokról*. Csendőrségi Lapok, 1932. január 1. 23.
- 5 *Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam IX. k. A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, 1895. I. k. 46.
- 6 Kuntár János: *Köborcigányok felügyelete*. Csendőrségi Lapok, 1932. január 1. 672.
- 7 BAZML/Sátoraljaújhelyi főszolgabíróság i 3207/1944., GySML/Sopron, soproni főispáni i. 557/1944.
- 8 SML kapuvári főszolgabíróság i. 808/416-1944.
- 9 BKML kalocsai főszolgabíróság i. 1717/1944.
- 10 Erről lásd részletesen Tilkovszky Loránt: *A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről*. Századok 1965/6. szám 1247-1248; Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935-1944*. Budapest, 1966.
- 11 A Déli Hadművelési Terület Kormánybiztosának 147/HDM korm. bizt./1944. sz október 16-án kelt rendelete.
- 12 SML/kaposvári járás főszolgabíróságának i. 6628/1944. BML/alispáni i. 18.255/1947. Vas ML/alispáni i 3604/1946.
- 13 Nagybicsérdi főjegyző 2023/1944. sz április 20.-án kelt jelentése a szentlőrinci főszolgabírónak. A jelentés szerint Nagybicsérden 6 Kisbicsérden összesen 21 fő 14–70 éves cigány élt ekkor. BML szentlőrinci főszolgabíróság i. 1095/1944.
- 14 Nagybicsérdi jegyző 5452/1944. sz november 4-i jelentése a szentlőrinci főszolgabírónak. BML, szentlőrinci főszolgabíróság i. 8944/1944.
- 15 Szentlőrinci főszolgabíró 8944/1944. sz november 9-én kelt válasza a nagybicsérdi jegyzőnek. BML, szentlőrinci főszolgabíróság i. 8944/1944.
- 16 BML, pécsváradi körjegyzőség i. 4879/1944.
- 17 BML, pécsváradi körjegyzőség i. 5037/1944.
- 18 BML, siklói, pécsváradi, pécsi főszolgabíróság i. - 1944.
- 19 A szombathelyi rendőrkapitányság 281/1945/1944. biz. sz november 9-én kelt átirata a szombathelyi Polgármesterhez Vas ML, szombathelyi polgármester i. 8657/1944.
- 20 BM-eln. 92/7-1944. biz 1944. november 24. Komáromi kapitányság bizalmas jelentése. OL, BM elnöki i. K-148. Az iratot készítette: Ember 1984. 4. 1.
- 21 Karsai Elek–Karsai László: *A Szálasi-per*. Budapest, 1988, 411–412.
- 22 Péntek Imre: *Németországba hurcolt zalai cigányok visszaemlékezései*. Új Forrás, 1978/3. sz. 57–71.
- 23 OL, Filmtár, Szálasi per i. 7887/11. c. dr. V -né 1945. november 25-én Győrött kelt levele. A komáromi rendőrkapitány 1944. november 14-én azt jelentette, hogy körülbelül 6-7000 kommunista fogoly és katonai internált van zsidó munkásszázadok mellett a várbörtönben. 92/6/1944. biz OL, K149, BM- res. 275. cs. 6. tétel, 386.
- 24 A II. székesfehérvári csendőrkerület 766/1944. sz. december 20-án kelt jelentése a tószigetcsiliközi főszolgabírónak. Gy-SML/Győr, tószigetcsiliközi főszolgabíróság i. 8011/1944.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

- 25 Gyömörei körjegyző 2983/1944. sz november 28-án kelt jelentése Győr vm. alispánjának. Gy-SML/Győr, alispáni i. 17.120/1944.
- 26 Dr. Körmendy József prépost szíves közlése. 1987. szeptember 22.
- 27 Magyar Néphadsereg Központi Irattára, K. Gy. beadványa
- 28 A váraljai cigánygyilkosságról dr. Fodor László ny. állatorvos tesz említést a Tolna ML 1987. helytörténeti pályázatára benyújtott kéziratos visszaemlékezése 6-7. oldalán. A község igen hiányos, 1944-es iratanyagaiban nincs nyoma az esetnek. A lengyeli cigányvérengzésről riportot közölt a tolnai Népújság 1989. május 13-i száma.
- 29 Sch. A. 1945-ben azt vallotta, hogy B. I. csurgói cigányprímás is igazolni tudja, hogy úgy őt, mint több csurgói cigányt megmentett a nyilas uralom idején az elhurcolástól. SML, kaposvári Nb. i. 303/1945.
- 30 Bp. FL, Áü. 87. 805/1949.
- 31 Celldömörki járás főszolgabírójának 38/1944. sz. december 4-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
- 32 Sárvári járás főszolgabírójának 71/1944. sz. december 19-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
- 33 Vasvári járás főszolgabírójának 63/1944. sz december 21-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
- 34 BML, szentlőrinci körjegyzőség i. 4004/1945.
- 35 FML, székesfehérvári Nü. 40/1947.
- 36 Veszprémi Népszava, 1946, szeptember 21. Az esetről említést tesz Veress D. Csaba: *A balatoni csata*. Veszprém 1977, 159. Leírása szerint február végén a székesfehérvári nyilas pártszolgálat körülbelül 100 főnyi cigányt szállított Várpalotára, bezárták melléjük a várpalotai 3 cigánycsalád körülbelül 14 tagját is. Másnap a helyi csendőrök és a nyilas pártszolgálat tagjai erődítési munkák ürügyén az Inota felé eső Grábler tóhoz hajtották a cigány férfiakat, akiket ott rakásra lőttek. Az esti órákban a cigányasszonyokat és gyereket is a tömegsírhoz hajtották, belekergették őket az árokba és ott agyonlőtték őket is.
- 37 Frank László népügyész idézte Vajna Gábor szavait a Szálasi-per 1946. február 16-án tartott tárgyalásán. Karsai: i. m. 1988. 434.
- 38 UMKL, NOT III/7841/36/1946. Pintér József ítéletének indoklása.
- 39 Bp. FL, Nb. 3327/1948. E sorok írója székesfehérvári levéltári kutatásai idején maga is meggyőződhetett arról, hogy a város közvéleménye ma is helyesnek tartja azt a döntést, amellyel levették a napirendről a meggyilkolt cigányok emlékművének felállítását Erről említést tesz Csalog Zsolt: *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt*. In: Magyar Füzetek, 14–15. sz. Párizs, 1984. 121. A Fehérvári Kis Újság peréről 1946. július 28., október 26–27 és 30-án. Megrázó visszaemlékezést közölt a fehérvári cigányok tragédiájáról Szegő László: „*Győrben egyiket sem lőtték agyon...*” (Mozgó Világ, 1983/12. sz. 58–66.)
- 40 Szentgotthárdi járás főszolgabírójának 99/1945. sz., január 11-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
- 41 Körmendi járás főszolgabírójának 46/1945. sz., január 18-án kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.
42. Szentlőrinci főszolgabíró 1945. február 4-i jelentése, BML, szentlőrinci főszolgabíróság i. 8847/1944.
- 43 A BM 166.923/1945. sz. rendelete, Gy-SML, alispáni i. 2123/1945.
- 44 A III. honvédkerület területén működő hadműveleti kormánybiztos 1817/1945. sz. II. hadm. utasítása, Vas ML, sárvári főszolgabíró i. 754/1945.
- 45 Zala vm. főispánjának 394/1945. sz, február 21-i utasítása a főszolgabíráknak. ZML, aranyodi körjegyzőség i. 172/1945. Az iraton található dátum szerint február 24-én érkezett meg a körjegyzői hivatalba, ahol a körjegyző még aznap kézzel ráírta az irat hátoldalára: „Jelentem, hogy cigány nincs.”
- 46 BM X. o. 166.578/1945. sz. rendelete, 1945. február 22. Gy-SML/Győr, győri alispáni i. 1852/1945.
- 47 A hévízszentandrás körjegyző 1945. február 24-i távmondata az alsópáhoki jegyzőnek. ZML, alsópáhoki körjegyzőség i. 394/1945.
- 48 A keszthelyi járás főszolgabírójának 839/1945. sz február 24-én kelt utasítása Várvölgy, Zalavár, Zalaszántó, Sármellék, Keszthely, Alsópáhok és Nemesbük jegyzőjének. ZML, keszthelyi főszolgabíróság i. u.o
- 49 Zalaszántói körjegyző 222/1945. sz, február 24-i jelentése a keszthelyi főszolgabírónak. ZML, zalaszántói körjegyzőség i. u.o.
- 50 Salomvári körjegyző 356/1945. sz, február 24-i jelentése Zala vármegye főispánjának, ZML, salomvári körjegyzőség i. u.o.

- 51 A szombathelyi alispán 3032/1945. sz. március 13-ára kelt utasítása. Vas ML, alispáni i. u.o.
- 52 Sárvári főszolgabíró 754/1945. sz március 17-i jelentése az alispánnak. Vas ML, sárvári főszolgabíróság i. u.o.
- 53 Az írottkői főszolgabíró 1945. március 16-i jelentése megtalálható: Vas ML, kőszegi főszolgabíró 492/1945. A szentgotthárdi főszolgabíró 757/1945. sz március 21-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML alispáni i 3032/1945.
- 54 Szombathelyi főszolgabíró 786/1945. sz, március 17-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, 3032/1945.
- 55 Vasvári főszolgabíró 687/1945. sz., március 20-án kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3032/1945.
- 56 Celldömölki főszolgabíró 884/1945. sz március 17-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3032/1945.
- 57 Muraszombati főszolgabíró 1021/1945. sz. március 22-én kelt jelentése az alispánnal, Vas ML, alispáni i. 3032/1945.
- 58 A lenti járás főszolgabírájának 726/1945. sz március 21-én kelt jelentése a sárvári járás főszolgabírájának, Vas ML, *sárvári* főszolgabíróság i. 754/1945.
- 59 A sárvári főszolgabíró 754/1945. sz március 24-én kelt jelentése a lenti járás főszolgabírájának Vas ML, sárvári főszolgabíróság i. uo.
- 60 Kenrick, Donald–Puxon, Gratton: *The Destiny of Europe's Gypsies* London 1972, 124–126.

LÁSZLÓ KARSAI

The Gipsy Problem in Hungary in 1944-1945

In the author's opinion, the Gipsy problem in Hungary in the interwar period – in contrast with the Jewish problem – ranked among the social rather than racial problems. The majority of Gipsies of some 200 000 at the time were living on the periphery of the country's social and political life. Apart from attempts at organizing Gipsy military labour companies, no organized persecution of gipsies can be pointed out even after the country's occupation by Germans on March 19 1944. Relying on incomplete archival sources, it can be established that some 5000 gipsies were persecuted, and a few hundreds of them were killed.